

МАГІЛЕЎСКІЯ КАЛЕКЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ ЦАЦКІ Ў РАСІЙСКИМ ЭТНАГРАФІЧНЫМ МУЗЕІ Ў САНКТ-ПЕЦЯРБУРГУ

Нажаль, рэдкай з’явай ў беларускіх музеях з’яўляюцца зборы беларускай народнай цацкі. Прадметы дадзенага народнага промысла хутчэй можна сустраць ў музеях за мяжой нашай краіны. Так здарылася і з калекцыямі народнай цацкі, сабранымі ў Магілёўскай губерніі ў кан. XIX – пач. XX ст.ст. Дадзеныя творы народнага мастацтва трапілі ў зборы рускіх і польскіх музейў.

Значная калекцыя беларускай цацкі знаходзіцца ў Расійскім этнаграфічным музеі ў Санкт-Пецярбургу. Ён заснаваны ў 1901 г. у Пецярбургу як этнаграфічны аддзел Рускага музея. Адкрыты для наведвання ў 1923 г. У 1934 г. ператвораны ў Дзяржаўны этнаграфічны музей. У 1948 г. перайменаваны ў Дзяржаўны музей этнаграфіі народаў СССР. З 1992 г. называецца Расійскім этнаграфічным музеем. Архіў музея ўключае 15 фондаў (каля 17 тыс. адзінак захоўвання), фонды устаноў (6514 адзінак захоўвання), асабістыя фонды (701 адзінка захоўвання), ілюстрацыйны фонд (9191 адзінка захоўвання) У фондах музея захоўваецца 7 тыс. прадметаў і 3 тыс. фотаздымкаў з Беларусі. [1, с.108]

Пэўная частка збораў гэтага музея складзена з фондаў былога маскоўскага Музея народаў СССР, у калекцыях якога таксама былі беларускія народныя цацкі, напрыклад калекцыя №10616 утрымлівае 22 цацкі. Гэта цацкі з цвёрдых матэрыялаў: дрэва і гліны.[2] Вялікую долю ад збораў драўлянай беларускай народнай цацкі Расійскага этнаграфічнага музея датаваных кан. XIX – пач. XX ст.ст. складаюць цацкі з Магілёўскай губерніі.

Цікавымі на наш погляд з’яўляюцца цацкі, купленыя Е.Р.Раманавым у Сеннінскім уездзе Магілёўскай губерніі на сродкі Этнаграфічнага аддзела Рускага Музея Імператара Аляксандра III у 1904 годзе. У склад дадзенай калекцыі ўваходзяць драўляныя цацкі–прылады для гульні: “ваўчок”, “салавей” (драўляны мяч), “пыж”, драўляныя “котелка” і “кралы”, “крутора”, “чыж”, “блудня” ці “сучка”, “пірагонь”, “пільшчык” (назвы дадзены паводле таго як цацкі зарэгістраваны ў кнізе паступленняў).[3] У драўлянай цаццы спалучыліся рытуальныя і займальныя функцыі. Гэтыя цацкі былі спадаржнікамі дзіцячых гульняў нашых продкаў, па тэхналогіі вырабу яны дастаткова простыя, у асноўным зроблены метадам тачэння.

Больш поздыяе паходжанне мелі механічныя цацкі – з нескладанымі прыстасаваннямі для імітацыі нейкага працэсу, дзеяння, руху. Тэхнічнае вырашэнне такіх прац уражвае прастатой і арыгінальнасцю. Напрыклад, тачаная цацка з Магілёўскай губерніі “ваўчок”. [4] Простая паводле вырашэння цацка “трашчотка”, ўяўляе сабой цацку складзеную з тонкіх дошчачак, якія змешчаны на адной восі, пры іх вярчэнні атрымліваецца своеасаблівы гук. Цацка захоўваецца ў Расійскім этнаграфічным музеі. [5] Некаторыя драўляныя цацкі ўключаны ў раздзел “Гульні і цацкі”, апісаны ў пераліку фондавых матэрыялаў, зробле-

ных А.В.Лысенкам. У пералік уключаюцца наступныя раздзелы: “лялька,” “цапачны інструмент і зброя,” “механічныя (рухомыя) цацкі, гульні і гульнівыя інвентар,” “дзіцячая мэбля”. [6, с. 63–65] Заслугоўвае ўвагі цікавая механічная цацка “кавалі” з Магілёўшчыны, апісаная ў дадзеным пераліку. Аснову цацкі складаюць гарызантальныя планачкі, да якіх як рычагі прымацаваны ногі фігурак. Калі верхнюю планачку пасоўваюць ўправа-ўлева адносна ніжняй, фігуркі па чарзе б’юць малатком па кавадле. На гэтым жа прынцыпе заснаваны і іншыя цацкі парнага дзеяння: бараны б’юць ілбамі, мужык з мядзведзем пілююць бервяно і інш. Ці, цацка “пілавальшчык:” (1292-118) постаць чалавека, якая зроблена з невялікай дошчачкі, які трымае ў руках “пілу” выразаную з фанеры. Фігура “пілавальшчыка” зроблена схематычна, твар намалёваны алоўкам. У сярэдзіну фігуры ўстаўлена круглая палачка на якой змешчана драўляная пласціна з грузам. Грузам звычайна была бульбіна, якая стварала супрацьвагу, дзякуючы чаму адбывалася імітацыя руху. Вышыня фігуры роўная 21 см. Пласцінка дзеля груза мае ў даўжыню 37 см. і ў шырыню 3 см. Краі пілы выразаны хвалістымі штрыхамі. Даўжыня пілы складае 23 см. Дзякуючы сваёй канструкцыі гэтая простая цацка выклікае цікавасць не толькі ў дзяцей, але і ў дарослых. [7, с. 85]

Значную групу цацак з Магілёўшчыны складае цапачны посуд. Можна назваць такія цацкі, сабраныя ў Магілёве і яго ваколіцах, як: “самавар,” “чашка,” “кубак,” “чайнік,” “гарлачык,” “глячык” “галерка.” [8] Цацкі выраблены метадам тачэння. Вышыня самай вялікай цацкі не перавышае 3 см. Гульня дзіцяці з падобнымі цацкамі развівала каардынацыю рухаў, матарыку. У рускай народнай цаццы, напрыклад, ёсць асобная група цацак, якія называюць “бірулькі,” яны часцей за ўсё вытачаны з дрэва альбо косці, розныя па тэматыцы (але часцей — наборы цацачнага посуду), змешчаны ў каробачцы і прызначаны дзеля развіцця матарыкі рухаў у дзяцей. Гульня “ў бірулькі” заключаецца ў тым, што гуляючыя па чарзе пры дапамозе кручка выбіраюць дробныя прадметы з каробкі. У беларусаў няма такой назвы, ўгаданыя вышэй цацкі называюць проста “цапачным посудам”. Звычайна такога роду вырабы дакладна капіравалі асартымент посуду дадзенага рэгіёну.

Паўсюднае выкарыстанне дрэва як матэрыялу ўніверсальнага, прыдатнага для будаўніцтва і для вырабу разнастайных прадметаў побыту, прылад працы, цацак, зрабіла прыёмы працы з дрэвам ўніверсальнымі не толькі для ўсёй тэрыторыі Беларусі, але і для ўсёй тэрыторыі Еўропы. Цапачнае мастацтва не з’яўляецца выключэннем. Для ўсіх рэгіёнаў Беларусі характэрны спадарожны характар гэтага віда мастацтва пры дрэваапрацоўчых рамяствах, тое ж адносіцца і да Магілёўшчыны.

Гліняныя лялькі РЭМа адносяцца да канца XIX – пач. XX стст., сюды ўвайшла калекцыя № 8761 таго ж Музея народаў этнаграфіі СССР, якая утрымлівае 16 цацак з Беларусі, сабраных у Гомельскай [9] і Магілёўскай [10] губерніях, якія адносяцца за пач. XX ст. Паводле сюжэтаў і тэхнікі выканання магілёўскія

цацкі дастаткова простыя і ўпісваюцца ў межы традыцыйных сюжэтаў беларускай народнай цацкі. Гэта:

1. «Гусар» – свістулька з чырвонай гліны, якая абпалена ў печы. Уяўляе сабой вершніка ў галоўным уборы тыпу ківера на кані. Дэталі прапрацаваны колатымі адтулінамі: 2 рады гузікаў на грудзях, конская зброя, глыбы ў коніка і каня. Прадрапанымі лініямі выраблены грыва каня і пер’е на шапцы конніка. У конніка есць некалькі бакавых адтулін – лады і адтуліна ў хвасце свістулькі для ўдування паветра. Мае вышыню 13 см і даўжыню 11 см.;

2. «Кароль» – па стылістычнаму выкананню нагадвае «Гусара». Уяўляе сабой вершніка на кані ў кароне. Памеры цацкі такія ж як і папярэдняй;

3. «Каралева» – такая ж па стылістыцы, памерах і тэхніцы выканання;

4. «Польскі салдат» – такі ж па стылістыцы, памерах і тэхніцы выканання;

5. «Вершнік» – такі ж па стылістыцы, памерах і тэхніцы выканання;

6. «Пастух» – выява мужчыны ў поўны рост з кіем. Тэхніка выканання адпавядае папярэдняму выявам. Цацка пустая ўнутры. [10]

Асобную групу складаюць цацкі-выявы жывёл у дадзеных калекцыях, у калекцыі №10616 гэта: «карова», «баран», «казёл», «сабака», «курачка», «пеўнік», «кураняты». [10] Першыя 6 з пералічаных – гэта цацкі-свістулькі з чырвонай гліны, абпаленыя ў пячы, некаторыя з іх, як, напрыклад, «пеўнік» пакрытыя светла-зялёнай палівай. Кампазіцыя «кураняты» [11] ўяўляе сабой драўляную самаробную цацку. Яна складаецца з драўлянага кола з разной кароткай ручкай на якой замацаваны 2 пеўніка і 10 курыц выразаных з дрэва з замацаванымі галоўкамі, замацаваных з падстаўкай вярочкай з драўлянымі яйкамі на канцы, пры пацягванні за яйка, галовы курыц падымаюцца. Цацка размалявана чырвонымі, ружовымі і зялёнымі плямамі. З дрэва ў гэтай калекцыі зроблены яшчэ: «стралялка» – драўляная палачка, якая прыстасавана для стральбы гарохам, мае даўжыню 19 см., «яйка» – драўляная цацка, якая складаецца з дзвюх палавінак, афарбаваных у чырвоны колер, «труба» – цацка вырабленая пастухамі. [11] Уяўляе сабой драўляную трубку з прамымі, пашыраючыміся на канцах сценкамі, якія абвіты бяростамі. Зроблена ў Магілёўскай губерніі. Калекцыянер Н.І.Лебедзева ў 1930 г. дапоўніла дадзеную калекцыю «лукам» – драўлянай цацкай вырабленай відавочна дзіцём з галіны вярбы з Тураўскага раёна, «саначкамі» – цацка зробленая з лучыны, мае даўжыню – 13 см., шырыню 5,5 см., з Магілёўскай губерніі. Падобныя цацкі ёсць і ў калекцыі №8761 з фондаў былога Дзяржаўнага музея этнаграфіі народаў СССР. [9] Хацелася б асобна адзначыць некаторыя адзінкавыя цацкі з гэтай калекцыі. Гэта: «самавар» – драўляная тачоная цацка з Магілёўскай губерніі, а таксама набор дзіцячага посуду з дрэва выраблены на такарным станке. Вышыня кубачкаў не перавышае 1,5 см., а дыяметр блюдцаў – 3,5 см. Цікавымі таксама лічу цацкі з тканіны, відавочна вырабленыя самімі дзецьмі, іх у калекцыі №87691 усяго дзве: «лялька» (6770-98) – з тканіны, апрауната ў спадніцу з паласатай тканіны (белыя і блакітныя палоскі), кофточку ў касую палоску і белы пярэднік з ружовай аб-

шыўкай.[12] На галаве – зялёны платок. Вышыня цацкі 17 см., і «лялька» (7583-75) – самаробная з кавалкаў тканіны блакітнага колеру, якая мае даўжыню 9 см. Гэтую ляльку збіральніку калекцыі І.І.Касцянец пад час экспедыцыі ўласнаручна вырабіла і падаравала дзяўчынка пяці год.[13]

Значная колькасць цацак, якія знаходзяцца у фондах Рускага этнаграфічнага музея ў Санкт-Пецярбургу і паходзяць з Беларусі сабрана вядомымі этнографамі кан. XIX – пач. XX стст., якія вывучалі Беларусь. Так, у калекцыі №515 утрымліваецца 11 цацак набытых Е.Р.Раманавым у 1904 годзе у Магілёўскай губерніі Быхаўскага уезда,[14] у калекцыі №523 – 6 цацак, набытых Е.Р.Раманавым у Магілёўскай губерніі Магілёўскага ўезда,[15] у калекцыі №524 – 4 цацкі, набытых тым жа Е.Р.Раманавым у Магілёўскай губерніі,[16] калекцыі №725 – 15 цацак набытых Е.Р.Раманавым там жа.[17] У вопісах калекцыі ёсць узгадкі аб тым, што значная частка збораў была згублена пад час Вялікай Айчыннай вайны, спісанне гэтых цацак адбывалося ў 1955 годзе.

Калекцыя №941 была скамплектавана ў 1906 годзе А.К.Сержпутоўскім, які сабраў матэрыялы для яе ў 1905 годзе пад час экспедыцыі у Мінскую губерню.[18] Цікавай дзіцячай цацкай з гэтай калекцыі з’яўляецца «стрэльба» з вёскі Вялікія Гарадзяцічы. Руля гэтай цацкі зроблена з медзі і прымацавана да драўлянай асады металічнай пласцінай і цвікамі, дзеля большай трываласці прымацавана яшчэ шнуркамі. У «казённай» частцы ствала зроблена дзірка праз якую пры стрэле запаленай лучынай загараецца порох. Паводле прызначэння этнограф запісаў, што «гэты прадмет з’яўляецца цацкай і страляюць з яго дзеля таго толькі каб пужаць ваўкоў». Падобныя цацкі-самастрэлы сустракаліся таксама ў калекцыі №1292 сабраныя А.А.Мілерам па даручэнню этнаграфічнага аддзела Рускага Музея Імператара Аляксандра III у студзені-лютым 1908 г. у Магілёўскай губерніі, у Чэрыкаўскім, Быхаўскім, Магілёўскім уездах,[19] гэта «ружожок» і «пісталет». У гэтай жа калекцыі ёсць вельмі рэдкія для Беларусі цацкі: «буркалка» – цацка, якая ўяўляе сабой кароткую свінную костку з прасверленай у сярэдзіне адтулінай з прывязанымі дзвюма драўлянымі ручкамі. Даўжыня косткі каля 6 см, пры нацягванні яна круціцца, і «маска» – дзіцячы выраб з картону, у якім зроблены дзіркі для вачэй і роту. Вочы абышты старой воўнай, на вусы і бараду выкарыстана таксама старая воўна. Нос прылеплены і зроблены з асобнага кавалку картону. Маска пафарбавана ў цёмна-чырвоны колер. Ззаду, на вышыні вачэй а краёў прывязаны кавалак вярхоўкі дзеля надзявання маскі на галаву. Маска выраблена ў вёсцы Лабанаўка Чэрыкаўскага ўезда. Цікавы і «качкі» – дзіцячыя санкі для катання з горак. Яны складаюцца з двух палазоў і 4 круглых, папярэчных дошчачак. Даўжыня паміж палазамі роўная 35 см. Да пярэдняй перакладзіны прывязана вярхоўка з драўлянай ручкай ўсярэдзіне. У калекцыі №1293, сабранай тым жа А.А.Мілерам у 1908 годзе ёсць 4 дзіцячыя цацкі з гліны, гэта: «мядзведзь», «паня», «салдат» і «галкі».[20] Шмат цацак, сабраных Рускім этнаграфічным музеем былі страчаны пад час Вялікай Айчыннай вайны, як напрыклад, цацкі калекцыі №2542, якія датаваліся

пачаткам XX ст., калекцыі №4046, якія датаваліся кан. XIX – пач. XX стст., страчаны 7 цацак з калекцыі №3026 сабраных А.К.Сержпутоўскім у 1914 годзе.[21] З гэтай калекцыі захаваліся 4 цацкі: 2 гліняныя конікі і птушка з салдацікам. З калекцыі №4164 выключаны 4 цацкі, яна сабрана А.К.Сержпутоўскім у 1924 г.,[22] з застаўшыхся цацак-экспанатаў найбольшую цікавасць выклікаюць «рэзанкі» – дзіцячая цацка, прадстаўляе сабой плёнку з бяросты, якая змешчана паміж дзвюх драўляных пласцінак і якая пры руху дае гук. Цацка паходзіць з Мінскай губерні, вёскі Жываглодавічы. З таго ж збору і іншыя «рэзанкі» – што прадстаўляюць сабой 26 драўляных дошчачак-бірак па-рознаму нарэзаных. Цацка паходзіць з Мінскай губерні Слушкага уезда, вёскі Жываглодавічы.

Прылады для дзіцячых гульняў таксама можна аднесці за групы «цацак». Такія прылады можна знайсці ў калекцыі №4667 Рускага этнаграфічнага музея, якая акрамя некалькіх лялек змяшчае цікавыя прылады для гульняў. Гэта «стралянка» – якую складаюць драўляная трубка, дыяметрам 2,5 см, з адтулінамі дыяметрам 1 см; «шомпал» – драўляную круглую палачку, даўжынёй 29 см і «кулі» – драўляныя палачкі даўжынёй 9 см, ад якой адрзаюцца кавалачкі для стрэла. Цацка зроблена дзіцём. Вельмі цікавая цацка з калекцыі №4164 «лішкі» – якая складаецца з 16 кавалачкаў кары і 4 фігур з кары, а таксама прылады для гульні «у мяч» (паводле апісання А.К.Сержпутоўскага, яна прадстаўляе сабой «мячыка» – кусок дрэва, «лапатку» – дошчачку даўжынёй 34 см для адбівання «мячыка» і «колышак», які мае даўжыню 16 см і ўбіваецца ў зямлю. Значную колькасць цацак утрымліваюць калекцыі №5052 і №5218, якія сабраны для Этнаграфічнага аддзела Рускага музея ў 1929, 1939 гг. Калекцыя №5052 сабрана А.К.Сержпутоўскім і ўтрымлівае 19 цацак, большасць з якіх гэта цацкі-выявы жывёлаў: пеўніка, курачкі, свінні, коніка, сабакі, ваўка, лісіцы і г.д. Цацкі зроблены з абпаленай гліны, некаторыя з іх пакрыты палівай. Цікава назва адной з цацак-выяў пеўніка, якую запісаў пры рэгістрацыі А.К.Сержпутоўскі: «пявун».[23] У калекцыі №5218, сабранай А.Я.Дунсбургам па даручэнні этнаграфічнага аддзела Рускага музея цікава драўляная пагрэмушка выгачаная на такарным станку, якая мае форму яйка на доўгай ножцы, размалявана чырвонай і зялёнай палівай.[24] Увогуле, дзіцячая цацка ў выглядзе яйка адна з самых цікавых з пункту гледжання яе архайчасці. Яшчэ на стадыі неандэртальцаў археолагі зафіксавалі цікавасць чалавека да сфероідных камянёў. У раскіданым выглядзе ці складзеныя ў кучы яны прысутнічаюць у месцах стаянак гэтага продка сучаснага чалавека. Пры дапамозе сферы (шара, яйка) нашыя продкі засвойвалі архетып рэчы.[25, с. 203]

У беларускай народнай цапцы самым яркім прыкладам-ілюстрацыяй да падобных разважанняў з’яўляецца яйка. Яйка – традыцыйны сюжэт беларускай цацкі, найбольш загадкавы і часта сустракаючыся ў археалагічных раскопках. Часам, з яйка нараджаюцца ўвасабленні зллой сілы, у прыватнасці, у беларусаў – цмок. Ён выплываеца з яйка, знесенага чорным пеўнем. Касма-

ганічная роля яйка суадносіцца з важнай функцыяй як у рэтуальнай вялікод-най абраднасці беларусаў і з рэтуаламі захавання плоднасці. У беларускай версіі вядомай казкі пра залатое яйка, знесенае курачкай, выкладзенай ў “Магілёўскай старыне” якую запісаў Е.Р. Раманаў яскрава праяўляецца атаэсамленне яйка са светам і парадкам ў свеце. Казка заканчваецца пасля таго як разбілі яйка крушэннем парадку ў свеце (варона страчвае крылы, дуб ламае галінкі, рака ператвараецца ў кроў, дзяўчына б’е вёдры) ўяўнай згубай дабрабыту: перавяр-нута дзяжа.[26, с. 84-85]

Асобную групу складаюць цацкі-героі батлеек. Яны змешчаны ў асноўным у калекцыі №2526, сабранай І.Е.Акімавым па даручэнню этнаграфічнага ад-зела Рускага Музея Імператара Аляксандар III у 1909 г. у Магілёўскай губерніі Быхаўскага уезда Бычанскай воласці і ў Аршанскім уездзе. Вось апісанне ад-ной з такіх цацак пад нумарам 2526-2: “Анёл “со свічою” – належыць батлей-цы, хатняга вырабу з дрэва, твар намаляваны ружовай фарбай, вочы з блакітнага бісеру, валасы з пнянкі, адзежа з белага даматканага сукна, абшыта бахрамой, грудзі і спіна абгорнуты «залатым» пазументам, ззаду прымацаваны пер’і, якія павінны прадстаўляць крылы, у правай руцэ трымае воскавую свечку, насаджа-ны на жалезны стрыжань з драўлянай ручкай”.[27]

Паходзіць з Магілёўскай губерніі Быхаўскага уезда Бычанскай воласці, вёскі Быч. Падобны да «анёла» выраблены і астатнія з персанажаў батлейкі: Адам і Ева, пастушкі, тры цары, Ірад, Рахіль, ваяр са штыком, смерць, чорт, пан, цы-ган, цыганка, Міхаська – сын цыганкі, жyd Бэрка, Антон з казой, Антоніха, рускі ваяр і г.д. Батлеечныя лялькі вырабляліся па тых жа правілах, што і звы-чайныя лялькі для дзіцячай гульні, аднак дзеля большай дэкаратыўнасці і відо-вішчнасці дапушчалася сумяшчэнне розных матэрыялаў: дрэва і тканіны, нітак і паперы, пер’я і гліны, што ў іншых відах народнай цацкі сустракаецца рэдка.

Літаратура:

1. Эцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.6. Кн. 1: Пузыны-Усяя / Беларус. Эцыкл.; Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э.Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 2001-592с.:іл.
2. Расійскі этнаграфічны музей – кніга паступленняў – 10616.
3. РЭМ – КП – 515.
4. РЭМ – КП – 523.
5. РЭМ – КП – 8761.
6. Матэрыялы по этнографии белорусов в собрании РЭМ. Предметно-темати-ческий каталог-указатель коллекций. Санкт-Петербург. – 1993. – 122с.
7. Сухута Я.М. Народнае мастацтва Беларусі. – Мн.: БелЭн, 1997. – 287 с.
8. РЭМ – КП – 4744.
9. РЭМ – КП – 8761.
10. РЭМ – КП – 10616.
11. РЭМ – КП – 4746.
12. РЭМ – КП – 6770-98.